

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2022 / 2: 29-37.

Moğol Destancılık Geleneğinde Destan Söyleyicileri

Özlem ÇELEBİ*

Öz: Moğollar arasında destana “tuul”, “üliġer” “ut” ya da “urt tuul” (uzun destan); destanların yaratılması, yaşatılması ve korunmasında birincil öneme sahip anlatıcılara ise “cangarġi”, “üliġerci” ve “tuulġi” denilmektedir. Moğol destanları onları çalışkanlığı ve tutkusıyla öğrenen ya da atalarından miras alan, aynı zamanda mükemmel bir hafızaya, şiirsel, müzikal ve dramatik yeteneğe sahip olan bu anlatıcıların çabalarıyla nesilden nesile aktarılmıştır. Bu makalede Moğol destan anlatıcıları ele alınmış, böylelikle Türkiye’de fazla tanınmayan Moğol destan anlatıcılarına dair gerekli temel bilgileri sunmak ve gelecekte yapılacak çalışmalar için katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tuul, destan anlatıcısı, tuulġi, cangarġi, üliġerci.

Epic Tellers in the Mongolian Epic Tradition

Abstract: Among the Mongols, epic is called as “tuul”, “üliġer”, “ut” or “urt tuul” (long epic) and the narrators who have primary importance in the creation, survival and preservation of epics are called “cangarġi”, “üliġerci” and “tuulġi”. Mongolian epics have been handed down from generation to generation through the efforts of these narrators, who learned them with their industriousness and passion, or inherited them from their ancestors, who also possessed an excellent memory, poetic, musical and dramatic talent. In this article, Mongolian epic narrators are discussed, so it is aimed to present the necessary basic information about Mongolian epic narrators, who aren’t well known in Turkey, and to contribute to future studies.

Key Words: Tuul, epic narrator, tuulġi, cangarġi, üliġerci.

Giriş

20. yüzyılın başlarından itibaren yapı, motif, tema vb. açılardan dünya çapında birçok araştırmanın konusu haline gelen Moğol destancılık geleneği, Türk kültürü açısından da önem teşkil etmektedir. Zira Hun, Göktürk ve Uygurlardan sonra bozkır mirasını devralan ve Türklerin çoğunlukta olduğu bir coğrafyaya hükmeden

* Dr., Karabük Fevzi Çakmak Anadolu Lisesi, (Türkiye). E-posta: oz_do_gan@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0002-7744-3403

Moğolların destancılık geleneği, tarihi ve coğrafi etkenlerle kader ortaklığı bulunan Türklerinkiyle müşterek birtakım özellikler taşımaktadır.

Moğol destancılık geleneği, Moğolların kadim zamanlardaki yaşam tarzlarının temel kavramlarını, sosyal ilişkilerini, dünya görüşlerini, davranış kalıplarını, tarihlerini edebî bir şekilde özetleyen, içeriğinde Şamanizm, Budizm, mitoloji ve sanatsal düşüncenin birçok katmanını ve aynı zamanda peri masalı (*üliger*), efsane (*domog*), dua- iyi dilek (*yerööl*), beddua-lanet (*haral*), övgü (*magtaal*), atasözü (*züür tsetsen üg*) gibi birçok sözlü edebiyat türünü barındıran *Cangar*, *Geseriin Tuuj*, *Han Haranguy*, *Bum-Erdene*, *Ergil-Turgul*, *Zul-Aldar Han*, *Shara Bodon*, *Luu Mergen Han*, *Dayni Kurul* vb. oluşan geniş bir koleksiyonla temsil edilmektedir.

Alman bilim adamı B. Bergman'ın Kalmuklar arasından derlediği destan parçalarının da içinde bulunduğu çalışmasının 1804'te yayımlanmasından bu yana iki yüz yılı aşkın bir süredir bağımsız bir bilim dalı olarak birçok bilim adamı tarafından incelenen Moğol destanları, 2009 yılında UNESCO'nun "Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi"ne dâhil edilmiştir. Bu geleneğe ait ürünlerin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte döngüleşmiş "Cangar" ve "Gezer"e ek olarak 550'den fazla Moğol destanı ve bunların küçük ve orta boyutta pek çok varyantının kaydedildiği bilinmektedir (Rinchindorj, 2012: 221).

Ataerkil yaşam tarzına bağlılık, dini ve edebi etkilerin modernleştirilmesinden daha az etkilene ve olağandışı bir kültürel ve dilsel ortamda öz farkındalığın en önemli ifade biçimlerinden biri haline gelme gibi etkenler dolayısıyla aynı tarihsel koşullarda her yerde aynı şekilde temsil edilmeyip bazı bölgelerde düşük görülme oranı hatta tamamen yok olma durumu varken diğerlerinde özel bir gelişmeyle mevcudiyetini sürdüren sözlü destanlar, Halhalar, Kuzeybatı Moğolistan Oyratları, Kalmuklar, Buryatlar, Bargutlar, Udzumcinler, Jarutlar, Horcinler, Çaharlar, Abagasyalılar, Ordianlar, Dagurlar, Mongorlar, Moğolca konuşan Sarı Uygurlar, Afganistan Babürleri, Sincan ve Kuzey Tibetteki Moğollar vb. hemen hemen Moğol halkının tüm şubeleri arasında gelişmiş bir edebi ifade biçimi olarak bilinmektedir ya da en azından geçmişte bilinmekteydi (Neklyudov, 1984: 7).

Moğol destanlarının çekirdeğini oluşturan halkların İrkutsk ve Trans-Baykal bölgesi Buryatları, Volga Kalmukları, Rusya'dan Cuncarya ve Tanrı Dağları bölgesine göç eden Kuzeybatı Moğolistan Oyratları olduğu kabul edilmektedir (Rinçen, 2012: 55; Vladimirtsov, 2003: 330). Destanlar açısından en zengin bölgeler ise sırasıyla Buryatya, Kalmukya ve son olarak da Moğolistan'ın kuzeybatı kesimleridir (Laszlo, 1968: 9).

Destan Söyleyicileri

Moğolcada destanın karşılığı olarak -bölgesel farklılıklara göre- "tuul", "üliger" "ut ya da urt tuul" (uzun destan) terimleri kullanılır. Bir destanı hikâye gibi anlatmak "tuul heleh", ezgili bir şekilde terennüm etmek ise "tuul haylah"¹ olarak adlandırılır. Tuul heleh, bir müzik aleti eşliğinde olsun veya olmasın basit bir seslendirme anlamına gelirken tuul haylah, destanı "argil hooloi" adı verilen gırtlak müziğiyle,

¹ Moğolcada bir fiil olan "haylah", aramak, araştırmak anlamına gelen "hay" kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime Altay Türkleri Hakaslar ve Şorlar arasında da mevcuttur. "Gayçı/kayçı" kelimesi "özel bir tarzda şarkı, türkü, şiir söylemek" anlamına gelen "gay" kelimesinden yaratılmıştır (Çobanoğlu, 2018: 67).

kalın bir sesle süslemektir (Dulam & Nandinbilig, 2007: 233-236). Bu bağlamda destan söylemek daha güçlü, daha kalın bir sesle olması bakımından melodik bir sesle şarkı söylemekten farklıdır.

Sözlü kültürde ortaya çıkan destanların günümüze ulaşmasında yani onların yaratılması, yaşatılması ve korunmasında birincil öneme sahip kişi olan destan söyleyicilerine Moğollar arasında “tuulçı”, “cangarçı”, veya “üligerci” denilmiştir.² Moğol destanları, geleneksel olarak devlet işleri, düğün törenleri, Naadam gibi birçok sosyal ve kamusal etkinlik sırasında, müzikal kompozisyonu tiyatral unsurlarla birleştirebilen, performans becerilerinin mükemmelliğiyle ayırt edilen ve aynı zamanda kuvvetli bir hafızaya sahip olan destan anlatıcıları tarafından düzyazı bir formu hikâye gibi anlatmak, şiirsel bir formu enstrüman eşliğinde söylemek, şiirsel bir formu enstrüman eşliği olmadan şarkı söylercesine ifade etmek gibi çeşitli şekillerde icra edilir.

Moğol destan söyleyicileri hakkındaki ilk bilgiler Kalmuk bozkırlarını etnografik amaçlarla ziyaret eden bilim adamları tarafından verilmiştir. 19. yüzyılın başında B. Bergman, Cangar destanını icra eden destan söyleyicilerini cangarçı olarak adlandırmış ve Volga Kalmukları arasında elliye yakın, Sincan Torgutları arasında ise daha fazla cangarçı bulunduğunu not etmiştir (Seleeva, 2017: 31). Bergman’ın dışında N.I. Strakhov (1810: 33-34), N. Nefedyev (1834: 220), P.I. Nebolsin (1852: 131-132) ve A.A. Bobrovnikov (1855: 100-102) da destan anlatıcılarına dair çeşitli bilgiler vermiş; onların varlığını doğrulamışlardır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise icracılara dair en kapsamlı bilgiler ünlü Mongolist B. Ya. Vladimirtsov’dan gelmiştir. Bilim adamı, Kalmukya’da, daha önce birbirleriyle rekabet eden cangarçiler olduğunu, insanların destanı dinlemek için uzaklardaki yetenekli cangarçilere gittiklerini hatta onları şölenlerine, düğünlerine ve kutlamalarına davet ettiklerini bildirmiştir (2003: 335).

Moğol bilim adamı C. Gejin’in çeşitli yaygın efsanelere dayanarak verdiği bilgilere göre en eski cangarçı 16. yüzyılın sonlarına veya 17. yüzyılın başlarına kadar izlenebilmektedir (2001: 408). Moğollar arasında yaşamış en ünlü destan anlatıcıları Jilker, M. Parchin, Luvsan Huurchi, S. Choisuren, Zodov, Arimpil, Luvsan Huurchi, B. Avirmed, A. Baldandorj, Eelyan Ovla, Mukeybyun Basangov, Dava Shavaliyev’dir. Volga’daki Oyratlar arasından çıkıp pek çok Cangar bölümünün yazıya geçirilmesini sağlayan E. Ovla, cangarçiler arasında bir ekol olmuş, Kalmukya’nın başkenti Elista’da heykeli dikilmiştir.

Moğollar arasından amatör ve profesyonel farklı toplumsal tabakalara mensup pek çok destancı çıkmıştır. Geçmişte yaşamış destan anlatıcılarının hayatları incelendiğinde onların sosyal kompozisyonlarının çeşitlilik gösterdiği görülür. Buna göre Halha destan anlatıcılarının daha sıklıkla çobanlık yapan amatör sanatçılar, Kalmuk grubunu temsil edenlerin ise çoğunlukla aristokrat kökenli yönetici sınıfının

² Türk kültüründe de destan anlatıcıları için farklı adlandırmalar bulunmaktadır. Yakutlar arasında destan anlatıcısı “Oyun” veya Kazak ve Türkmenlerde “Öleng” şeklinde kullanılan “Olonghohut”, Azerbaycan Türklerinde “Âşık”, Kırgızlarda “Jomokçu, Manasçı”, Kazaklarda “Akin”, “Cırşı” ve “Cırav”, Karakalpaklarda “Jırav, Baksı”, Uygurlarda “Dastançı, Goşagçı”, Tatarlarda “Çiçen”, “Sasan” veya “Seşen”, Başkurtlarda “Susan” veya “Sesen”, Özbeklerde, “Bahşı”, “Dastançı” ve “Şâir”, Hakaslar ve Şorlar arasında “Hayçı” veya “Kayçı”, Tuvalarda ise “Toolçu” olarak adlandırılmıştır (Reichl, 1992: 62-66; Çobanoğlu, 2018: 66-68).

üyeleri oldukları görülmüştür (Poppe, 1937: 55-56). Viladimirtsov, Batı Moğolistan destanlarının farklı sınıflara mensup profesyonel destan anlatıcılarının yanı sıra amatörler hatta bazen kadınlar tarafından icra edildiğini belirtmiştir (Vladimirtsov, 2003: 341). Bunların arasında manastır ortamında yetişip Budist sutrayı ve Tibet dilini öğrenmiş keşiş destancılar da bulunmaktadır (Seleva, 2017: 43).

Moğol destancılarının çoğunun destanı genelde babaları, akrabaları ya da tanıdığı ustalardan çocuk denilebilecek yaşta öğrenildiği bilinmektedir. Destansı materyali on iki yaşına kadar öğrenen E. Ovla ve M. Basangov (Bitkeev & Ovalov, 1990: 404), yedi yaşında destan söylemeye başlayan Juunai (Gejin, 2001: 409), on iki yaşından itibaren ders almaya başlayıp on altı yaşında icracı olan Dava Shavaliyev (Seleva, 2017: 37), on bir yaşındayken destan icra edebilen Rinçin bunlardan bazılarıdır.

Moğol destancı geleneğinde bir destan anlatıcısının eğitimi, genel olarak ustacı usulüyle uzun bir süreçte gerçekleşir. Bir anlatıcı adayını öncelikle destanın şemasını, planını tanıtır; ardından destanı giriş, ana bölüm ve ikincil bölümler olarak bileşenlerine ayırmayı öğrenir. Bu aşamaları geçerek ortak yerler, dekoratif kelimeler ve mecâzi ifadeler üzerinde çalışmaya başlayan anlatıcı adayını, sık sık tekrarlanan bölümlere belirli nüanslar getirerek onları çeşitlendirir (Vladimirtsov, 2003: 347). Destanın icra tarzını öğrenen ve özümseyen aday, destanı öncelikle öğrenci akranlarının arasında, son aşamada ise yetkili uzmanların ve izleyicilerin önünde yapılan bir tür sınavda icra ederek destancı unvanını alır (Seleva, 2017: 38). Bu unvan, ustasının destancıya bir topşur bağışlamasıyla onaylanmaktadır (Habunova & Kornusova, 2005: 355). Destan söyleyicilerin ustalıkları Türk boyları arasında da buna benzer bir ritüelle onaylanmıştır. Çıraklığı sona eren destan söyleyici, uzmanlardan oluşan bir seyirci kitlesine performans sergiler; başarılı olursa ustası ona bir takım elbise, bir hilat, bazen de bir dombra veya dutar hediye eder (Reichl, 1992: 71).

Moğollarda destan söyleyicinin icra sırasında kahramanların isimlerini ve destanın olay örgüsünü değiştirmesi, destanı kısaltması iyi karşılanmamış; bunun anlatıcıya uğursuzluk getireceğine, anlatıcının destandaki kahramanlar tarafından cezalandırılacağına inanılmıştır. Bu inanışın bir benzerine Altay Türkleri arasında da rastlanmıştır. İcra sırasında sadece kayıcının gözüne görünen destan kahramanı ve iyelerin destanın tam ve güzel bir şekilde anlatılıp anlatılmadığını kontrol ettiği ve destanı eksik anlatan kayıcıyı cezalandırdıkları düşünülmüştür (Ergun, 1997:22).

Moğol destan geleneğinde destanın konusu sabittir, onu değiştirmek imkânsızdır. Yani destancı yeni bir destan yaratamaz, ancak ilhamının gücüne ve şiirsel araçları kullanma yeteneğine göre onu şekillendirebilir (Vladimirtsov, 2003: 348). Buna göre ana fikri, düğümü, destekleyici görüntüleri ve üslup figürlerini asla kaybetmeyen destancı -hafızasında belirli bir metin tutmasa da- bu unsurlar temelinde destanı her anlatışında yeniden yaratmış ve geleneksel destanı tazelemiş olmaktadır (Seleva, 2017: 67).

Moğol destan söyleyicileri arasında icra tarzı ve metnin çoğaltılması gibi hususlar noktasında birtakım anlayış farklılıkları bulunmaktadır. Örneğin cangarçiler, destanı ustalarının ağzından öğrendikleri gibi hiç bir ilâvede bulunmadan aktarmaya çalışanlar, destanın temel konularını ve olaylarını ezberlemiş olan fakat destanın geçiş noktalarını kendileri oluşturanlar, destanın ana çizgilerini muhafaza eden bununla birlikte her söyleyişleri yaşadıkları dönemin gelişmelerine göre farklılık arz edenler

olmak üzere üç farklı gruba ayrılırlar (Buyar, 2016: 124). Ancak genel olarak diyebiliriz ki icra sırasında destansı eylemi ve karakterleri tanımlayan söyleyiciler her ne kadar ustalarının anlatı tarzını yaşatsalar da kullandıkları mecazlar, paralellikler, sıfatlar, karşılaştırmalar, abartılar, kişileştirmeler, metaforlar vb. hususlarda hem kendilerinden öncekilerden ve kendi çağdaşlarından hem de ardıllarından ayrılmışlardır (Bitkeev & Ovalov, 1990: 398).

Destancı, başarısını ona doğuştan bahşedilen yeteneğine borçludur. Ancak Moğollardaki bazı inanışlara göre destancı bu yeteneği rüya yoluyla ya da tabiat ruhlarının yardımıyla da elde edebilir. Destan söyleme eyleminin eski zamanlarda bir eğlencenin ötesine geçerek daha çok ritüel bir tören, mistik bir ayin olarak kabul edildiğine, bunun yanı sıra özellikle epik destan anlatıcılarının performansları sırasında uykudan uyanma, destan karakterlerinin görüntülerini görme ve transa geçip bilincini kaybetme gibi hisler yaşadıklarına dair anlatılar mevcuttur. Vladimirtsov'un bildirdiğine göre, Kuzeybatı Moğolistan Oyratları, icra sırasında trans hali yaşayan destan anlatıcılarının bu durumdan kaynaklanan gerilime dayanmalarında ve ilham kazanmalarında çeşitli doğaüstü güçlerin etkisinin olduğunu düşünmekteydi (2003: 354). Moğollar arasında eski zamanlarda destanı görülen ve elle tutulur bir gerçeklik olarak algılayan insanlar, onun kutsallığına inanır ve destan söyleyicilerini, ruhların bir temsilcisi, dünyevi toplum ile dış dünya arasında bir arabulucu olarak kabul ederlerdi (Habunova & Kornusova, 2005: 355). Bu anlayışın temelinde muhtemelen Şamanizm yatmaktadır. Çünkü Şamanik anlayışa göre yer-gök ruhlarıyla doğrudan irtibata geçemeyen sıradan insanlar bir aracıya ihtiyaç duymuşlardır. Şaman adı verilen bu araçlar aynı zamanda destanların ilk icracıları olmuştur. Neklyudov, Bergman tarafından yeniden anlatılan Kalmuk efsanesine dayanarak Cangar destanının öldükten sonra dünyaya geri dönen, hiçbir kökeni olmayan biri tarafından insanlara getirildiğini söyler. Aynı zamanda ilk cangarçı olan bu kişinin destanı yeraltı dünyasının sahibi Erlik Han'dan aldığını bildiren bilim adamı, tüm bunlara dayanarak hikâye anlatımının “Şamanik” türde başladığını vurgular (Neklyudov, 2019: 238-239). Türk halklarının tamamında bugün hâlâ destancıları sıra dışı veya olağanüstü güçlerle iletişime geçebilen kişiler olarak görme, onların söylediklerini buna göre dinleyerek inanma eğilimi devam etmektedir (Çobanoğlu, 2018: 69).

Destan söyleme yeteneği rüya yoluyla edindiği söylenen Güney Uranhay kahramanlık destanlarının meşhur anlatıcısı Jilker, öğrenme aşamasındayken destanları genellikle rüyasında görmüş, ruhların ve destan kahramanlarının yardımını almıştır (Vladimirtsov, 2003: 354) Altay destancılık geleneğine göre kayçı olabilmek için önce rüya görülmeli, destan kahramanı kayçı olacak gencin rüyasına girip ona destanı öğretmelidir (Ergun, 1997: 20). Rüyalarında gördükleri Tanrı'nın veya usta bir hayçının verdiği icazetle hayçılığı öğrenenlerin aynı zamanda kam olan Hakas hayçılarında ve Kazak akınlarında da olduğu bilinmektedir (Çobanoğlu, 2018: 71).

İcra

Moğol destancılık geleneğinde icraya dair birtakım ritüeller söz konusudur. Bunlardan biri, Altay'a övgüdür. Tabiat ruhlarının habercisi olarak görülen destan söyleyicilerinin performans öncesi Altay dağları ve dağ ruhları için övgü yaptıkları, adak sunup dua etikleri bilinmektedir. Bu övgüye “Altay Haylah” adı verilir. Özellikle kuraklık, sel gibi doğal afetlerde ve salgın hastalıklarda Altay Dağları'nın övgüsüyle destana başlamanın bu felaketleri hafiflettiği ya da yok ettiği, hastalıkları iyileştirdiği

düşünülmüştür. Ritüelleşmiş olan bu davranışın altında dinleyicinin dikkatini çekmek, destan söyleyicisine ilham vermek, onu bedenen ve zihnen destana hazırlamak, tabiatın efendisi olan iyeleri memnun etmek ve bu sayede kuraklık, sel gibi doğal afetlerden kurtulabilmek, geyik avı vb. amaçlarla çıkılan yolculukları başarılı bir şekilde sona erdirebilmek inancı yatmaktadır (Katuu, 1998: 121). Ünlü Moğol bilim adamı Sampildendev, Oyratların destan dinlemenin insanları ve hayvanları hastalıktan kurtaracağına, kış mevsimini kısaltıp sıcaklıkları ve yem miktarını artıracığına inandıklarını bilgisini verir. Bu nedenle tabiat iyelerinin her zaman memnun edilmesi gerekmektedir. Altay'a övgünün ortaya çıkması ve destan söylerken ritüel bir bölüm hâline gelmesi de bununla ilgilidir (2004: 38).

Destanda Müzik

Moğol epik destan geleneğinin icrasında yer alan en önemli unsurlardan biri enstrümandır. Destan anlatıcısının ilhamını besleyen, destanın ritmini vurgulayan ve çoğu durumda anlatıcının destanı ezberlemesine yardım eden enstrüman, aynı zamanda icranın sanatsal yanının artmasını da sağlamaktadır. Moğol destanları bir enstrüman eşliğinde icra edildiğinde Türk kültüründe “dombra” olarak bilinen “topşur”, at başıyla süslenmiş iki telli, yaylı bir çalgı olan “morin huur”, morin huurun atası sayılan “ekil”, nefesli bir çalgı olan “tsuur” vb. icraya eşlik etmektedir. Anlatıma eşlik eden enstrümanın bölgelere göre farklılaşığına, bazı yerlerde ise hiç kullanılmadığına dair çeşitli veriler bulunmaktadır. Örneğin Ünlü Moğol bilimci Vladimirtsov, Kuzeybatı Moğolistan Oyratlarının kahramanlık destanlarının genelde topşur, daha az sıklıkla morin huur olmak üzere daima bir enstrüman eşliğinde icra edildiğini (2003: 341), N. Poppe, Halhalar arasında destanın ayrılmaz bir şekilde müzikle bağlı olduğunu (1937: 121), Pallas Kalmukların Cangar destanı ve peri masallarını topşur, ekil, tsuur kullanarak seslendirdiklerini (1881: 150-151), C. Gejin, bölgesel stilleri işaretleyen kendi melodi repertuarlarına sahip cangarçilerin en yaygın topşur olmak üzere çeşitli müzik aletleriyle performans sergilediklerini (2001: 417), D. Taya, cangarçilerin çoğunun melodisi anlatının dokusuna karışan müzik aletlerinde ustalaştığını (2005: 247) not etmiştir. Bunların aksine G. Kara, Moğol destanlarının icrasına her durumda bir enstrümanın eşlik etmediğini (1975: 212), Neklyudov, Buryat destanları için (Ehiritler arasında) enstrümantal eşliğin genellikle karakteristik olmadığını, Bargutlar arasında ise hiç gözlemlenmediğini (1984: 126-127) bildirmiştir.

Moğol destan söyleyicilerinin kullandığı enstrümanların benzerleri, Türk destan geleneklerinde de görülmektedir. Başkurlarda bazen “dombra”, Tuvalar arasında “gusli”, Şor ve Özbeklerde “kopuz” (Neklyudov, 1984: 127) Azerbaycan ve Türkiye’de “saz” Türkmenlerde, Karakalpaklarda ve Uygurlarda “dutar”, Hakaslarda “çathan”, Kazaklarda “dombra” destan icrasında kullanılır (Çobanoğlu, 2018: 79).

Moğollarda destan söyleyicilerine özel bir saygı duyulur. Anlatıcı geldiğinde evin en saygın köşesi olan kuzeybatı tarafına oturtulur. Bu saygının bir benzeri kullanılan enstrümanlar için de her zaman var olmuştur. Söz gelimi destan söyleyicinin enstrümanı, özel bir beze sarılarak destanın icra edileceği eve önceden getirilir ve o da destancı gibi evin en saygın köşesinde kendine yer bulur. Bunun yanı sıra icra başlamadan önce anlatıcılığı davet eden ev sahibi veya ayilin yaşlılarından biri

tarafından topşur veya huurun başına bir *hadag*³ yerleştirilmesi, destan bittikten sonra ise beyaz bir *daalimba* (kuşak) bağlanan enstrümanın destan söyleyicinin evine geri götürülmesi gibi adetler mevcuttur (Sampildendev, 2004: 31).

İcra Yeri ve Zamanı

Moğollar arasında destanın sadece kış aylarında ve gün batımından gün doğumuna kadar olan süre içinde icra edilmesi, eğer bitmediyse sonraki akşamlarda tamamlanması âdeti vardır. Türk icra geleneğinde de buna benzer âdetler bulunmaktadır. Hakas Türklerinde hayçlar destanlarını veya “alıptıg nımaxları” akşamdan itibaren havanın aydınlanmaya başladığı zamana kadar söylemişlerdir (Çobanoğlu, 2018: 72).

Yaygın bir inanışa göre bir destanı bir yılda üç defadan fazla icra etmek, anlatılan bölümü yarım bırakmak, destanın tüm bölümlerini ezberlemek ya da diğer ritüelleri yerine getirmemek destan söyleyici ve dinleyicileri çeşitli talihsizliklerle karşı karşıya getirir. Neklyudov, Don Kalmuklarının Cangar’ın tüm bölümlerinin ezberlenmesi durumunda cangarçının her şeyi unutup fakir bir adam olacağına, döngünün tümünün bir oturumda icra edilmesinin ise anlatıcının ve orada bulunanların çocuksuz kalmasına, hastalanmasına, kazaya uğramasına hatta ölümüne sebep olacağına inandıklarını dile getirir (2019: 239).

Moğol icra geleneğinde hangi destanın ne zaman okunacağına dair de belirli âdetler vardır. Buna göre her destan her ortamda ve durumda herkes için söylenemez. İcra edilecek destana karar verirken söyleyici ve dinleyicilerin ortaklaşa karar verdikleri görülür. Söz gelimi talihsizlik yaşamamak, iyi şans sahibi olmak, beladan kaçınmak vb. sebeplerle “Han Haranguy”, “Bayan Tsagaan Övgön”; kötü ruhları kovmak için “Taliin Har Bodon”, “Hürel Arslan Magnay”; kederden kurtulmak için “Talin Har Bodon Gombo” gibi destanlar icra edilir (Sampildendev, 2004: 81). Destanları icra etmenin çeşitli sıkıntı ve belaları def edeceğine dair inanışlar Türkler arasında da mevcuttur. Örneğin Dolganlar, olonghonun icrasının birtakım hastalıkları iyileştireceğine, Kırgızlar ise Manas destanını dinleyen kadınların doğumunun kolaylaşacağına inanmaktadır (Çobanoğlu, 2018: 74).

İcra Geleneğinin Bugünkü Durumu

Günümüzde ise Moğolistan’da çoğunluğu Hovd ilinden olmak üzere 50 kadar destan söyleyici bulunduğu söylenmektedir (<http://khovdnews.mn/?id=206635>). Bu durum geleneğin yaşatılması adına her ne kadar umut verici olsa da Moğol destanlarını icra edenlerin sayısında geçmişe nazaran dikkate değer bir azalma olduğu bilinmekte, destanların ve icra geleneğinin kültür mirası olarak tescillenmesi için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Sözgelimi 2011 yılında Moğolistan Hükümeti tarafından destanları gelecek nesillere aktarmak, araştırmak ve tanıtmak için “Moğol Destanı” adlı ulusal bir program benimsenmiştir. Bu programı uygulamak, anlatıcıların repertuarını genişletmek ve hünelerinin değerlendirmek amacıyla Kültür, Spor ve Turizm Bakanlığı, Dilbilim Enstitüsü, Kültürel Miras Merkezi ve Ulusal Müze gibi kurumların işbirliğiyle iki yılda bir tekrarlanmasına karar verilen “Moğol Destanları Repertuarı” adlı bir yarışma etkinliği düzenlenmiştir

³ *Hadag*: Resmî durumlarda saygı göstergesi olarak veya özel bir olayın anısına sunulan dar ve uzun ipek veya başka bir kumaş parçasına verilen isimdir (Lessing, 2017, s. 1069b).

(<https://www.sonin.mn/news/culture/8305>). Moğolistan Devlet Başkanı H. Battulga, Moğol halkının gururu kahramanlık destanlarına saygı duyulması ve onların yaygınlaştırılması amacıyla 29 Ocak 2019 tarihinde bir kararname yayınlamıştır (<https://www.mnb.mn/i/192959>). İlki 2015, üçüncüsü bu yıl düzenlenen “Çay Yolu” (Цайны зам) festivali çerçevesinde somut olmayan kültürel mirası genç kuşaklara tanıtmak, aktarmak ve onu taşıyanları yüceltmek amacıyla düzenlenen etkinliklere 10’dan fazla destan söyleyici katılmıştır (<http://khovdnews.mn/?id=206635>).

Sonuç

20. yüzyılın başlarından itibaren dünya çapında birçok araştırmannın konusu haline gelen Moğol destancılık geleneği, Moğolların sözlü kültür ürünleri arasında en hacimli ve özel tür olması bakımından eşine zor rastlanır bir hazineyle temsil edilmektedir. Çoğu milletin destanı bulunmamaktadır. Destan geleneği olanların pek çoğunun da sözlü destan geleneği uzun zaman önce yok olmuştur. Moğol destan söyleyicileri tarafından “topşur”, “morin huur”, “tsuur” gibi enstrümanların ezgileri eşliğinde icra edilen destanlar ve destan anlatma geleneği, yazılı kültüre geçiş ve teknolojik olanakların artması sebebiyle destanlara duyulan ilginin azalmış olmasına ve icracıların sayısında ciddi bir düşüş yaşanmasına rağmen günümüze kadar hayatta kalmıştır. Bu gelenek icra ve icracılar noktasında Türk destancılık geleneğiyle birtakım müşterek özellikler taşımaktadır. Destanı ve icra tarzını genelde çocuk yaşta usta-çırak ilişkisiyle öğrenen icracının destanı uzmanların ve izleyicilerin önünde yapılan bir tür sınavda icra ederek destancı unvanını alması, bu unvanın ustası tarafından ona bağışlanan bir topşurla onaylanması, çoğu durumda icraya bir müzik aletinin eşlik etmesi bu ortaklıklardan bazılarıdır. Ayrıca destancının yeteneğini rüya yoluyla ya da tabiat ruhlarının yardımıyla elde ettiğine, destanların belirli yer ve zamanlarda belirli kurallar dâhilinde icra edilebileceğine, icranın çeşitli sıkıntı ve belaları defedeceğine dair inanışlar noktasında da önemli benzerlikler söz konusudur.

Kaynakça

- Bitkeev, N. Ts., Ovalov, E. B. (1990). *Dzhangar: kalmytskiy geroicheskiy epos / Sostavpeniye toma, podrotovka teistov, issledovaniye, nommevtarii i slovar'*. Moskava: Glavnaya Gedaktsiya Vostochnoy Literltury.
- Bobrovnikov, A. A. (1855). Dzhangar. Kalmytskaya narodnaya skazka [Cangar. Kalmuk halk masalı]. *Vestnik Russkogo geograficheskogo obschestva*, (12), 104–128.
- Çobanoğlu, Ö. (2018). *Türk Dünyası Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dulam, S., Nandinbilig, G. (2007). *Mongol Aman Zokhiolyn Onol*. Ulanbatur: MUIS-Hogjliin San.
- Ergun, M. (1997). *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı*: Alıp Manaş. Konya: Günay Ofset.
- Gejin, C. (2001). The Oirat Epic Cycle of Jangar [Cangar'ın Oyrat epik döngüsü]. *Oral Tradition*, 15 (2), 402-435.
- Habunova, E. E., Kornusova, B. E. (2005). Folk Epic «Djangan» as a Source for Preservation and Development of Modern Spiritual and Material Culture of the Kalmyks, *Languages Promotion and Planning in Europe and Russia. Acts of the International Seminar. September 28-29, 2004. Elista, Republic of Kalmykia, Russian Federation* (ss. 343-356). Elista: APP «Dzhangar».
- Laszlo, L. (1968). *A mongol népköltészet*. Budapeşte.
- Nebosin, P. (1852). *Ocherki byta kalmykov Khoshoutovskogo ulusa*. St. Petersburg: Tipografiya Krayya Karla.

MOĞOL DESTANCILIK GELENEĞİNDE DESTAN SÖYLEYİCİLERİ

- Nefedyev, N. (1834). *Podrobnyya svedeniya o volzhskikh kalmykakh, sobrannyya na meste*. St. Petersburg: Tipografiya Kravva Karla.
- Neklyudov, S. Yu. (1984). *Geroicheskiy epos mongol'skikh narodov (ustnyye i literaturnyye traditsii)*. Moskava: Nauka. Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury.
- Neklyudov, S. Yu. (2019). *Fol'klornyy landshaft Mongolii Epos knizhnyy i ustnyy*. Moskava: Indrik.
- Pallas, P. S. (1801). *Sammungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften* (c. 2). St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences.
- Poppe, N. N. (1937). *Khalkha Mongol'ski Geroiceskii epos*. Moskava/Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Reichl, K. (1992). *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. New York & London: Garland Publishing.
- Rinchindorj, Zh. (2012). Moğol-Türk Destanları: Tipolojik Oluşum ve Gelişimi, (M.A. Yolcu, Çev.), *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 221-239.
- Rinçen, B. (2012). *Mongolyn za- andgaar bui zaa*. [Elektronik Sürüm]. Ulaanbaatar: Tsagaan bambaruush.
- Sampildende, Kh. (2004). *Mongol Zan Üil, Aman Zokhiolyn Kharitsuulsan Sudalгаа*. [Elektronik Sürüm]. Ulaanbaatar: Tsagaan bambaruush.
- Seleeva, Ts. B. (2017). *Tematicheskaya struktura eposa «Dzhangar»: kalmytskaya versiya Elyan Ovla i yeye sintzyan-oyratskiye sootvetstviya*, Doktora Tezi, Moskva Kalmytskiy Nauchnyy Tsentri Rossiyskoy Akademii Nauk, Moskava.
- Strakhov, N. I. (1810). *Nyneshneye sostoyaniye kalmytskogo naroda*. St. Petersburg: Tipografiya Shnora.
- Taya, D. (2005). Melodiya sin'tzyanskikh dzhangarchi i muzykal'noye soprovozhdeniye eposa. *Issledovatel' mongol'skikh yazikov: k yubileyu B. Kh. Todayevoy. Ser. «Kalmytskaya intelligentsiya»* (247-248). Elista: APP «Dzhangar».
- Vladimirtsov, B. Ya. (2003). *Raboty po literature mongol'skikh narodov*. Moskava: Vostochnoy Literatury.

Elektronik Kaynaklar

- <http://khovdnews.mn/?id=206635> (Erişim Tarihi:10.09.2022)
- <https://www.sonin.mn/news/culture/8305> (Erişim Tarihi:15.10.2022)
- <https://www.mnb.mn/i/192959> (Erişim Tarihi: 20.08. 2022)
- <http://khovdnews.mn/?id=206635> (Erişim Tarihi: 08.10.2022)

